

PAGIRNIAI – PODĖLIO SERGĖTOJAI

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Straipsnio objektas – Pagirniai ir Dugnai, XVI–XVIII a. istoriniuose šaltiniuose apibūdinti kaip pagonybės liekanas išsaugojusių religingų lietuvių namų dievybės.

Darbo tikslas – atskleisti Pagirnių ir Dugnų prigimtį, jų atliekamas funkcijas, vietą ir vaidmenį lietuvių mitologinėje tradicijoje, taip pat sąsajas, analogijas su kitų tautų panašaus tipo mitiniais veikėjais.

Tyrimo metodai – rekonstrukcijos, lyginamasis istorinis ir lyginamasis tipologinis.

Žodžiai raktai: Pagirniai, Dugnai, žaltys, svirnas, girnos, miltai, duona, motina, namų dievybė, žemės dievybė.

Baltų, kaip ir daugelio kitų Europos tautų, senojoje religijoje reikšmingą vaidmenį atliko ne tik gamtos ar neaprėpiamų dangaus erdvių dievai, bet ir namų – siauros ir intymios būties sferos viešpačiai. Būstas su jame telkiamomis „kasdieninės duonos“ atsargomis reikalavo, kaip įsivaizduota religingo žmogaus, dievybių, kuravusių jei ne visus namus, tai svarbiausias jų vertybes, priežiūros bei saugos. Sava gyvenamoji vieta, kaip priešprieša svetimai, pavojingai, nepažintai erdvei, turėjusi būti sudvasinta dievų buvimo joje. Dievukai, deivės čia paprastai apsireikšdavę ne stabuose ar juos atstojančiose apeiginėse realijose, bet tiesiog pačioje namų aplinkoje, žmogų gaubusiose stichijose – židinio ugnyje ar žemėje, asloje, ant kurios ar į pačią ugnį, kaip žinoma, namų šeimininkai nuliedavę gėrimo ar numesdavę maisto – taip siekta pamaloninti *domus* erdvę globojusias dvasias ar numenus (lot. *numen* ‘dievas’) (BRMS 2 628–629, 3 556).

Namų dievybių kategorijai skirtini vadinamieji Pagirniai bei Dugnai, lietuvių adoruotos mitinės būtybės, žinomos iš istoriografijos šaltinių¹. Straipsnyje siekiama, remiantis įvairaus laikotarpio istorijos šaltinių faktais, juos siejant, jungiant į vieną kontinuumą ir vertinant kaip specifinės semantinės sistemos relikтус, suvokti ir atskleisti šių personažų prigimtį, pirmaeilį dėmesį skiriant jų atliekamų funkcijų, jiems skirto kulto pobūdžio analizei. Tyrimui pasirinkto objekto esmė

¹ Žodžiai *Pagirniai* ir *Dugnai*, vartojami dievybėms, sudieviintiems žalčiams pavadinti, rašomi didžiąja raide, traktuojant juos kaip tikrinius mitinių veikėjų ar jų rūšies, jų klasės, vardus, siekiant atskirti nuo *pagirnių* (pvz., miltų) ir *dugnų* kaip bendrinių žodžių.

aiškinamasi pasitelkiant ne vien baltų mitologijos medžiagą, bet sykiu siejant jį su analogiškais reiškiniiais Europos tautose, daugiausia lyginant su Senovės Romos vadinamaisiais *di penates*. Be XVIII a. istoriografų, konstatavusių Pagirnių atitikimą šiems romėnų namų patronams, vėlesniais laikais niekas šio klausimo nebuvo kėlęs ir svarstęs.

Pagirnių ir Dugnų, savito senosios lietuvių religijos fenomeno, problema buvo gvildenta kai kurių šios srities tyrinėtojų. Algirdas Julius Greimas, veikale „Tautos atminties beiėškant“ pateikęs savąją Pagirnių koncepciją, šias būtybes traktavo kaip „namų dievus“ arba, pasak jo, „krikščioniškai išsireiškiant“, kaip „*demonus*, – tik kartais priimančius gyvačių pavidalą“ (Greimas 1990: 429, žr. ir 427–436). Vytautas Ališauskas, viename savo straipsnių („Apie nemokslinį žalčio ir gyvatės skirtumą“) teikęs nemenką dėmesį Pagirniams ir Dugnams, apie juos paskelbė dar niekur nepublikuotos rankraštinės medžiagos. Jis pripažino Pagirnių ir Dugnų tapatybę ir ryšį su kitų chtoninių dievybių garbinimu (Ališauskas 2003: 610–613). Rimantas Balsys neseniai pasirodžiusioje studijoje „Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro“ savo pateiktoje lietuvių ir prūsų „dievų, deivių, dvasių“ klasifikacijoje Pagirnius ir Dugnus priskiria prie namų dievų ir laiko juos žalčių garbinimo baltų žemėse sudėtine dalimi (Balsys 2006: 372–377). Visi minėtieji autoriai konstatavo „žaltišką“ Pagirnių pavidalą, svarstė jų kaip dievybės ar žemesnio rango mitinės būtybės statusą, tačiau vis dėlto neišreiškė aiškios savo pozicijos šiuo klausimu. Iš tiesų tai sudėtinga problema, tuo labiau kad informacija apie Pagirnius ir Dugnus baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose (toliau – BRM šaltiniuose) negausi, be to, kadangi teikta krikščionybės platintojų, ne visada ir pakankamai objektyvi. Ši problema turėtų būti svarstoma turint savo akiratyje visą ganėtinai platų baltų praktikuoto žalčių kulto kontekstą. Atidedant galutinį šios problemos sprendimą ateičiai, straipsnyje apsiribojama Pagirnių ir Dugnų temos nagrinėjimu, neištraukiant į tai visos mitinių žalčių bylos. Pasirėmus kad ir skurdokomis žiniomis apie Pagirnius bei Dugnus ir jų pagrindu rekonstruojant esmines jų funkcijas, drauge siekiama atskleisti šių mitinių veikėjų vietą ir vaidmenį ne tik kaip namų dievybių, bet ir kur kas platesnėje semantinėje erdvėje, – siejant juos su kitais chtoniniais numenais ir iš viso su chtonine mitinio pasaulio sfera.

Dievai Pagirniai – namų žalčiai, jų kulto paplitimas

Pagirniai ir jų garbinimas buvo susijęs su namų žalčio kultu. *Pagirniu*, o dažniau daugiskaitos forma *Pagirniai*, vadinti domestikuoti, religiniu tikslu puoselejami žalčiai. Kaip žinoma, žalčiai lietuvių ir kitų baltų garbinti ne kaip fiziniai padarai, o kaip gyvūnai, kuriuose glūdi dieviškasis pradas, tam tikra dieviškos prigimties jėga. Dėl to jų adoravimo fenomenai vertintini ne kaip desakralizuoto valstiečio gyvenimo ir padrikų, chaotiškų įsivaizdavimų atspindys, bet kaip tolimos archaikos reliktai, išplaukiantys iš tam tikros pasaulėžiūros, tam tikros religinės koncepcijos.

Daugiausia duomenų apie Pagirnius yra pateikę antroje XVI a. pusėje–XVIII a. Lietuvoje savo misiją atlikę jėzuitai, stebėję tais laikais keistus ir neįtikimus bendrame Europos kontekste reiškinius:

Sunt enim in confine Curliandiae de ethnicismo residui Deiviey Pagirney, id est dij, qui interdum sub specie anguium de angulis suis egrediuntur, sed frequenter degunt invisibles, sic tamquam frusto terrae impacti, ut in angulis annuli inclusi.

Mat Kuršo pasienyje iš pagonybės yra išlikę dievai pagirniai (*Deiviey Pagirney*). Kartais žalčių pavidalu jie išlenda iš savo užkampių, bet dažnai gyvena nematomi įsirausę žemėse, lyg kokie žiedai kampuose pasislėpę (1725–1726 m. Vilniaus jėzuitų akademinės kolegijos ganytojiškos veiklos dienoraštis, BRMŠ 4 119, 125).

In qva ne daemon amplius oraretur, sex pagirnios deyvios ax angulis protractos in aqvas aut ignem relegavi. Tales similesque his plus quam 100 superstitiones extirpatae.

Kad toje žemėje šis demonas nebūtų daugiau garbinamas, šešis dievus pagirnius (*pagirnios deyvios*), iš pakampių ištraukęs, sumečiau į vandenį ar ugnį. Tokių ar į juos panašių prietarų buvo išnaikinta daugiau kaip 100 (ten pat).

Be abejo, čia kalbama apie žalčius, lindėjusius patalpos „užkampiuose“, „kampuose“, „pakampėse“, paprastai įsirausius žemėse. Tų žalčių pristatymas – *Deiviey Pagirney, pagirnios deyvios* – rodo, kad, jėzuitų supratimu, anuometiniame Lietuvos kaime jie dar buvo laikomi dieviškomis esybėmis (žr. taip pat BRMŠ 2 621, 629 ir 4 120, 125). Pagirnių prievardis padarytas iš lietuvių kalbos šiek tiek transformuotos šaknies *deiv-* (o ne *diev-*). Neaišku, ar žodis modifikuotas sąmoningai, o gal ir nenugirdus, tačiau 1604 m. jėzuitų pranešime *Pagyrmio* pristatymas lotynišku *Deus* leistų manyti, kad jėzuitai, kalbėdami apie „deivius“, vis dėlto turėję omenyje dievus ar dievą:

Alium habent Deum item domesticum, quem Pagyrmis sua lingua vocant <...>.

Kitą namų dievą sava kalba vadina Pagirniu (*Pagyrmis*) <...> (BRMŠ 2 622, 630).

BRM šaltiniuose, referuojant žinias apie lietuvių *Pagirnius*, vartojama tiek vienskaita, tiek daugiskaita, nors dažniau vis dėlto kalbama apie daugybę, bent jau keletą namuose esančių žalčių Pagirnių. Šioji garbinamo objekto multiplikacija, matyt, atitiko tikrovę.

Vilniaus kolegijos jėzuitai žalčių Pagirnių garbintojus laikė proto netekusiais žmonėmis, „kurie tiki, kad žalčiuose slypi dievybė, todėl labai rūpestingai juos saugo namie bijodami, kad kas nors nepakeltų prieš juos rankos, nes mano, kad tokiems tektų patirti didžiulį pavojų dėl padarytos skriaudos. <...> Kai vienas mūsiškis panoro žaltį užmušti, kažkoks žmogus ėmė maldauti, kad to nedarytų, o kai išprašyti nepavyko, pribėgęs išplėšė žaltį iš rankų ir paslėpė“ (BRMŠ 2 630, orig. 622).

Pagirniai, jėzuitų liudijimu, buvo garbinami Žemaitijoje (BRMŠ 2 621, 629; išskirta vietovė *Pajodziey*, t. y. Pajodžiai, kurie turbūt sietini su Jodės upe Plungės rajone; pabrėžiamas ir Kuršo pasienis; BRMŠ 4 119, 120, 125), taip pat vidurio Lietuvoje (Ramygalos apylinkėse; BRMŠ 4 119, 124). Dugnų (pasak vieno šaltinių, tai esąs kitas Pagirnių vardas; BRMŠ 2 621, 629) garbstymo reiškinių būta Žemaitijoje, taip pat Nesvyžiaus apylinkėse (aprašyta Nesvyžiaus kolegijos jėzuitų, taigi

galimas daiktas, kad šiuos kadainykščio religingumo reiškinius jie stebėję tarp vietos gyventojų; Nesvyžius dabar priklauso Baltarusijai) (BRMŠ 2 621, 629; *Annuae litterae Societatis Iesu anni 1611 ad Patres et Fratres eiusdem Societatis, Dilingae s. a.*, vertė Liudas Jovaiša, p. 663–664; straipsnyje cituojama iš Ališauskas 2003: 611). Tad Pagirnių ir Dugnų kulto apraiškos, jėzuitų duomenimis, buvo stebimos gana didelėje teritorijoje, apėmusioje vietoves Žemaitijoje, vidurio Lietuvoje ir etnines lietuvių žemes apie Nesvyžių.

Maisto atsargų sergėtojai ir šeimos dievai

Akivaizdu, kad Pagirniai – namų patronai, globoję tam tikrą jų sferą. 1724 m. Vilniaus jėzuitų ganytojiškos veiklos dienoraštyje pažymima, kad Ramygalos apylinkėse Pagirniai garbinti kaip dievai penatai (*deos penates*):

Inventi sunt in Parochia Remigolensi, qvi deos penates hucusque adhuc colebant, nutriebantque ritu ethnico, qvos vulgo apellant Deywiey Pagirniey.

Ramygalos parapijoje buvo žmonių, kurie ligi šiol dar garbino namų dievus ir pagonišku papročiu juos maitino. Žmonės juos vadino dievais pagirniais (*Deywiey Pagirniey*) (BRMŠ 4 119, 124).

Analogiją tarp lietuvių namų žalčio garbinimo ir romėnų *di penates* kulto kai kurie istorikai išvelgė gerokai anksčiau už minėtus jėzuitus. Antai Jonas Długošas, rašęs apie Lietuvoje kiekvienuose namuose laikomus „gyvates ir žalčius“, juos apibūdino kaip *penates Dii (aspides insuper et serpentes, quae et qui in singulis domibus velut penates Dii reperiabantur <...>*; XV a., BRMŠ 1 552, 572). Motiejus Miechovietis lietuvių namų žalčio kultą taip pat siejo su dievų penatų adoravimu (*Aspides vero atque serpentes in singulis domibus, velut deos penates nutriebant et venerabantur*; 1517 m., BRMŠ 2 351, 353). Erazmas Stella teigė sudinus [sūduvius] maitinus namuose žalčius ir gyvates kaip penatus: *quos intra domos nutriebant, eisque ut dijs penatibus litabant* (1518 m., BRMŠ 2 16, 22). Johannesas Boemas Aubietis, referuodamas Jeronimo Prahieško skelbtas žinias apie lietuvių namų žalčio kultą, tuos žalčius pavadino dievais penatais (*quibus per se quisque vt diis penatibus sacrificabant <...>*; 1520 m., BRMŠ 2 358–359), Sigismundas Herbersteinas, pasakodamas apie „stabmeldžius“ žemaičius, teigė juos savo namuose gyvates kaip penatus maitinus (*Givuoites dictos, tanquam penates domi suae nutriunt*; 1557 m., BRMŠ 2 393, 396). Aleksandras Guagninis lietuvių namuose gyvenusius „žalčius ir gyvates“ apibūdino kaip lietuvių dievus, garbintus kaip namų penatus ir larus (*Viperas item atque serpentes Deos esse credebant <...> quos pro Paenatibus, et laribus familiaribus adorabant*; 1578 m., BRMŠ 2 469, 473, žr. taip pat 2 476–477, 488)². Iš visų paminėtų autorių tik jėzuitai 1724 m. pranešime Pagirnius susiejo su dievais penatais.

² Penatų vaidmenį baltų tradicijoje istoriografai priskyrė ir Patrimpui (A. Guagninis, BRMŠ 2 491; M. Strijkovskis, BRMŠ 2 543).

Reikia pripažinti, kad Pagirniai pagrįstai gretinami su antikos pasaulyje garbintais panašaus tipo mitiniais veikėjais. Graikams taip pat buvo žinomas namų gyvatės kultas, ir šioji gyvatė buvusi, pasak tikėjimų, požeminėse saugyklose laikomų grūdų atsargų prižiūrėtoja (Nilsson 1941: 445). Tačiau daugiau žinių yra išlikusių apie Senovės Romoje garbintus namų dievus penatus (lot. *di penates*), podėlio saugotojus.

Di penates nėra tikrinis vardas, tai – tam tikra namų dievybių kategorija. Penatų kultui savo pobūdžiu buvo artimas larų (lot. *lar, lares*) – romėnų laukų, visų namų ir šeimos globėjų – kultas. Penatai su larais ir genijais (lot. *genius*, vyro gebėjimo apvaisinti personifikuota galia) sudarė vieną namų patronų grupę. Nėra žinoma, koks buvo pirmykštis *di penates* tipo dievybės pavidalas, šios dievybės provaizdis. Laras (jų atvaizdai būdavo piešiami ant sienų) įsivaizduotas kaip linksmas jaunuolis su gausos simboliu rankose, apvainikuotas augalų vainiku (Guillen 1985: 57). Genijus Pompėjų namuose vaizduotas kaip žaltys. Ankstyvuojų savo gyvavimo laikotarpiu larų kultas pasižymėjo kaimietišku, šeimyniniu pobūdžiu ir ryšiu su mirusiųjų protėvių, glaudžiai susijusių su žmogaus gyvenamuoju būstu, garbinimu (ten pat: 50, 56, 63). Vergilijaus „Eneidoje“, sukurtoje imperatoriaus Gajaus Oktavijaus Augusto (g. 63 m. pr. Kr.) laikais, užsimenama apie larų ir penatų garbinimą: „Tai pasakęs, pakyla iš aukšto krėslo Enejas, / Pučia rusinčią ugnį ant Herkulio aukuro švento / Ir nušvitęs eina prie larų, sveikintų vakar, / Ir prie penatų kuklių. / Avis pagal paprotį renka / Ir prie aukuro pjauna Evandras drauge su trojėnais“ (VE 8 541–545, žr. taip pat 1 703–704, 2 29–297, 3 177–179).

Privačiuose namuose penatai, kaip įsivaizduota, gyvendavę ir viešpataudavę patalpose, kur būdavo laikomos maisto atsargos – *penus* (Wissowa 1902: 145). Jie buvę ne tik namų ūkio dievai sergėtojai, bet sykiu ir *di familiares*. Kalbant apie šiuos namų bei šeimos globėjus paprastai vartota daugiskaitos forma: *di penates*. Manoma, kad vienaskaita, retkarčiais taikoma šios rūšies dievams pavadinti, yra „gramatikų fikcija“, jų prasimanymas (Guillen 1985: 61).

Kiekvieni namai turėję savo penatus, į jų būrį būdavę įtraukiami įvairūs dievai, kurie buvo garbinami namuose, rūpinosi jų gerove, prižiūrėjo ūkį: Vesta, Cerera, Liberas, Dioskūrai, Fortūna, Junona ir kiti (ten pat: 60–63). Pažymėtina, kad penatais laikytų Dioskūrų, tai yra dieviškųjų dvynių, viena iš epifanijų buvo gyvačių pora (Wissowa 1902: 145–147). Dieviškųjų dvynių, siejamų su reptilijų kultu, mito atspindžių, kaip žinoma, esama ir baltų mitologijoje.

Pagirnis ir Cerera

Interpretatio romana principu Pagirnis Vilniaus kolegijos jėzuitų 1611 m. ataskaitoje apie „netinkamus“ pagonių įpročius, stebėtus Kražių apylinkėse, buvo susietas ir su Cerera kaip jos lietuviškasis atitikmuo:

Varios hi Deastros antiquae vanitatis monstra redolentes colebant; Zemopati, terrestrem diceres, Plutonem, si te ad antiquos referas; Andeiui Neptunum, Bieaukuri frugum custodem, Pagirni Cererem, Vsspeleni lares Vestamve, aliosque similes.

Jie garbino įvairias dievybes, primenančias Antikos pagoniškus dievus: žemės dievą Žemėpatį (*Zemopati*), arba Plutoną, jei palygintum su Antikos dievais, Andeivį (*Andeivii*), arba Neptūną, derliaus sargą Bieaukurį (*Bieaukuri*), Pagirni (*Pagirni*), arba Cererą, Užpelenę (*Vsspeleni*), arba Vestą, ir kitus panašius (BRMŠ 2 625, 633).

Cerera – laukų derlingumo, javų vegetacijos deivė, graikų Demetros analogas. Kituose BRM šaltiniuose Cerera buvo lyginama bei tapatinama su lietuvių Žemyna, ir tai atrodytų visiškai natūralu (Danielius Kleinas, BRMŠ 3 51; Frydrichas Pretorijus Vyresnysis, BRMŠ 3 93). Be to, kaip Cereros atliepinys būdavo nurodomas ir prūsų dievas Pilnytis (*Pilnitis*, *Piluuytus*). Jis buvo turto, gausos, kurią lemia geras laukų, ypač javų, derlius, dievas (leidžiantis „augti didelėms, gražioms varpoms“; „tas dievas praturtina ir pripildo kluonus“; „Sūduvių knygelė“; BRMŠ 2 128, 131, 144, 146). Žinant Pilnyčio funkcijas, jo siejimas su Cerera kai kuriuose istoriografiniuose veikaluose atrodytų esantis motyvuotas (1530 m. Prūsijos Pamedės ir Sembos vyskupų sinodo nutarimai, BRMŠ 2 159, 160; Celestinas Mislenta, BRMŠ 3 27, 31): juk nuo Pilnyčio, kaip ir nuo Cereros, priklausęs aruodų pilnumas, atsargos, gaunamos iš javų derliaus.

Pagirniai galėjo asocijuotis su Cerera dėl jų ganėtinai artimo santykio su javais ir iš jų gaunamais produktais. Mat žalčiai Pagirniai, gyvenantys namo kampe po girnomis ir maitinami miltais, galėjo būti laikomi kamaroje arba svirne malamų grūdų, taip pat – sumaltų miltų prižiūrėtojais, saugotojais. Cerera, kaip ir jos ekvivalentas lietuvių mitologijoje Žemyna, buvo javų patronė, abi jos globojo javus nuo sėjos iki pjūties ir galiausiai jiems esant saugyklose. Su Žemyna, kitaip tariant, su lietuvių *Ceres*, Pagirniai buvo susiję, kaip toliau dar bus kalbama, ir panašiomis jiems skirtomis aukomis (duona, javai, paršas, gaidys), ir tuo, kad žemė tiek Pagirnių, tiek Žemynos garbstymo atvejais buvo laikoma šventąja stichija, reikalaujančia ypatingo santykio su ja.

Vadinasi, žalčiams buvo suteikta privilegija kontroliuoti girnų akmenimis apdorojamą javų derlių ir iš jų gaunamą produktą, tai motyvuojant tam tikra religine pasaulėvoka. Kaip biologiniai gyvūnai jie juk nepasižymėję glaudžiu santykiu su javais. Tolesnė analizė turėtų papildyti kitomis detalėmis besiformuojančią koncepciją, kad Pagirniai buvo implikuoti į specifinę chtoninių mitinių vaizdinių ir dievybių sistemą ir kad jų kultas buvo akivaizdžiai susijęs su Žemynos kultu. Tik į tai atsižvelgdami galėtume komentuoti netikėtas, mūsų požiūriu, šių mitinių veikėjų sąsajas su mitologizuotomis žemdirbiškomis realijomis ar iš pirmo žvilgsnio keistokas jų funkcijas.

Šventyklėlė po girnomis

Pagirnių sąsają su girnomis atspindi pats dievavardis, kurio etimologija ir reikšmė komentuojama misionierių jėzuitų:

Deum hunc a lapide molari, quo frumentum teritur, dictum volunt <...>.

Šitas dievas vardą gavo nuo girnų akmens, kuriuo malami grūdai <...> (1604 m., BRMŠ 2 622, 630).

Ubi superstitio in fovendis laribus domesticis et multis adhuc observatur, quos ziemines a terris, lauchines a campis, pogirnes – molares, farre augendo, et aitvaros a custodia se-pium ob ditandi studium venerantur.

Kai kur ligi šiol tebėra garbinami namų dievai ir daug kitų, tarp kurių žeminius, [pa-vadintus] nuo žemės, laukinius – nuo lauko, pagirnius – nuo girnų akmens, kuriuo malami grūdai, ir aitvarus – nuo tvorų saugojimo garbina, kad padėtų praturtėti (Apaštališkojo mi-sionieriaus Jurgio Šavinskio pranešimas, 1639 m., BRMŠ 3 493, 495).

„Lietuvių kalbos žodyne“ nurodomos tokios žodžio *pagirnis* reikšmės su jas iliustruojančiais konteksto pavyzdžiais: ‘vieta po girnomis’ („Supilk smėlį pagir-nin“, „Būdavo, kad tik pradeda smarkiai griaust, tai ir lenda šuva pagirnin“), ‘pikta dvasia, būnanti po girnomis’ („Velnias, pagirnyje tupėdamas, vis gadina bernui gir-nas, kad nepamaltų“). Daugiskaitinė forma *pagirniai* gali reikšti smulkius miltus, nubirusius palei apatinį girnų akmenį („Smulkūs miltai prie pat girnų bus pagir-niai“, „Smulkiai malei, kad pagirnių daug“, „Pačių pagirnių pasemk“, „Vakarais dažnai valgome pagirnių košę“) (LKŽe). Tad *pagirnio* ir *pagirnių* semantinis laukas apima tokias reikšmes: vieta po girnomis, po jomis esanti būtybė, miltai po apatiniu girnų akmeniu. Jėzuitų aprašytosios dievybės Pagirniai, kaip rodo jau pats vardas, jų lokalizacija, taip pat šių esybių ryšys su tuo, kas malama girnomis, ištrauktinos į apžvelgtą bendrinių žodžių – *pagirnio* ir *pagirnių* semantinę erdvę.

Tad naminiai žalčiai Pagirniai gyvendavę patalpoje, kur stovėdavusios rankinės sukamosios garnos. Po girnomis mediniais pagaliais jiems būdavo atitveriamą spe-ciali buveinė, kuri drauge laikyta ir slapta šventyklėle:

Deum hunc a lapide molari, quo frumentum teritur, dictum volunt; nam sub eodem secretum ei lararium, assere distinctum, asseruant <...>.

Taip vadina šį dievą nuo girnų akmens, kuriuo mala grūdus, nes po šiuo laiko slaptą jo šventyklėle, atskirtą pagaliais (žr. Ališauskas 2003: 612; plg. su Eugenijos Ulčinaitės verti-mu BRMŠ 2 630, orig. 622).

Pagirniams skirti specialūs altoriai minimi ir dar viename – 1690 m. jėzuitų pranešime:

In profundiore Lituaniae deprehensi quidam gentili superstitione deos domesticorum manualium molendinorum indigetes (pagirney dictos) aris expositos colere, lacte, farre et panne illis apposito.

Lietuvos gilumoje sudrausti kai kurie pagonys, prietaringai garbinę rankinių girnų na-minių dievų (vadinamų *pagirney*) išdėstytus altorius jiems priešais padedamu pienu, miltais ir duona (ARSI, Lith. 42-I, f. 79r, nuorašas Pauliaus Rabikausko SJ archyve, cit. iš Ališauskas 2003: 612).

Kaip žinoma, garnos paprastai stovėdavusios kamaroje arba svirne – patalpose, kur būdavo kaupiamos įvairios maisto atsargos. Įprasta girnų vieta čia – kampe tarp dviejų susikertančių sienų. Aukštaičių kamara turėdavo plūktinę aslą, o dzūkų kamaroje paprastai aslos nebūdavo. Antruoju atveju po girnomis būdavusi tiesiog žemė, vadinasi, ir šiuo požiūriu pagirnis – vieta po girnomis kamarnos kampe, ant žemės – galėjo būti tinkama buveinė žalčiams. Tad čionai, atitvertame žemės lopi-nėlyje, jie ir įsirasdavę. Girnų papėdėje, ant žemės, įrengti altorėliai namų ropliams turėjo būti laikomi tos patalpos sakraliąja vieta, žymėjusia ryšio su jais, taigi ir su

transcendentaliaja sritimi, galimybę. Kaip matome, ne tik seklyčia turėjusi savo „šventąjį kampa“, bet ir kamara, svirnas, nors, regis, pastarieji buvo labiau susiję su buitinėmis reikmėmis.

Pagirniai būdavo įkurdinami ir puoduose ar kitokiuose induose. Apie Pagirnius, garbintus Kuršo pasienyje, jėzuitų teigiama, kad jie gyvendavę „moliniuose puoduose arba mediniuose induose“, pripildytuose žemės, arba tiesiog „be indo medinėje aptvaroje“ (BRMŠ 4 119, 125). Matyt, tie puodai ar mediniai indai su žalčiais Pagirniais stovėję po girnomis arba šalia jų. Žalčiai kartais išlįsdavę iš savo užkampių, bet „dažnai gyvendavę nematomi įsirausę žemėse, lyg kokie žiedai kampuose pasislėpę“ (ten pat).

Apie religiniu pretekstu puode laikomą žaltį kalbama ir kituose BRM šaltiniuose. Rikojoto, arba Romovės, šventvietėje stovėjusio prūsų vaisingumo dievo Patrimpo stabas vaizduojamas su gyvate ar žalčiu puode greta:

Antrą dalį turėjo Patrimpo (*Potrumpi*) stabas, ir jo ženklas buvo gyvatė [*eine slange – N. L.*], ji dideliame puode buvo vaidilučių (*waidolottinen*) penima pienu ir visada laikoma uždengta javų pėdais (Simonas Grunau, BRMŠ 2 104, orig. 67).

Tad prie Patrimpo kaip šios dievybės atributas stovėjęs puodas būdavęs apklotas javų pėdu / pėdais, ir tai, galimas daiktas, buvo auka tame puode esančiam žalčiui (*eine slange* galėtų būti verčiama ir „žaltys“, plg. su kitais aprašymais)³. Javų pėdas – panašaus pobūdžio auka kaip kad ir sauja miltų, kuri būdavo teikiama Pagirniams. Žalčių ryšys su javais – žemės, jos vaisingumo raiškos vienu iš simbolių – nekelia abejonių, tai atrodytų visiškai pagrįsta, turint galvoje šių mitinių reptilijų žemiškąją prigimtį ir jų artimą santykį su chtoniniais dievais (minėtuojau Patrimpu, taip pat su Žemininku bei Žemyna).

Puodas ar panašus indas kaip gyvatės pavidalo penatų buveinė buvo žinomas ir antikos pasaulyje. Ant išlikusių Spartos monetų ir bareljefų (ankstyviausias tų bareljefų datuojamas V a. pr. Kr.) vaizduojamas amforas apsivijusios arba iš jų geriančios gyvatės. Jos interpretuojamos kaip Dioskūrai, ragaujantys amforose jiems pateikiamas aukas (Nilsson 1941: 198, 1950: 320, 327; Farnell 1970: 189–190). Kaip minėta, Dioskūrai galėję atlikti penatų, tai yra namų, šeimos dievų, saugančių maisto atsargas, vaidmenį (Wissowa 1902: 147).

Pagirniai, kaip podėlio patronai, iš tiesų laikytini Romos penatų tipo dievybėmis. Jie išlaikė ryšį ne tik su maisto produktų saugykla valstiečio namuose, bet ir su svarbiausiu objektu ir vieta toje saugykloje – su girnomis, grūdų, pagrindinio maistui vartoto produkto, malimo įtaisais. Romos penatų altorius paprastai lokalizuojamas prie židinio, kur gamintas maistas, ypač kai būdavo garbinama Vesta, atlikdavusi namų globėjos vaidmenį. Prie ugniavietės, spintoje sakrariume, vadintame *Tablinum*, buvo laikomi penatų atvaizdai (ten pat: 145; Guillen 1985: 61). „Eneidoje“

³ Plg. su panašiais aprašymais kituose BRM šaltiniuose: „Jam [Patrimpai – *N. L.*] būdavęs skiriamas žaltys [*anguis – N. L.*], aukotojų išaugintas ir išmaitintas pienu dideliame puode, uždengtame javų pėdais“ (Celestinas Mislenta, BRMŠ 3 32, orig. 28); „Tačiau ir šiam tokiam švelniam ir maloniam dievui būtinai reikėjo aukų – atnešti žaltį [*serpente – N. L.*] moliniame puode, uždengtame javų pėdu, žynių išmaitintą pienu <...>“ (Tomas Klagijus, BRMŠ 3 59, orig. 55).

kalbama apie ugnies kurstymą penatams virtuvėje: „Dešimtys penkios tarnaičių virtuvėj, jų darbas žiūrėti, / Valgiai kad būtų visi, ir ugnį kurstyt penatams“ (VE 1 703–704). Tiesa, kai kurios šeimos Pompėjuose penatams skirdavo nuošalią vietą – atriumo kampe (Guillen 1985: 62).

Aukos Pagirniams

Po girnomis, kur susirangydavę žalčiai Pagirniai, šeimnininkai, be įprasto šiems gyvūnams duodamo maisto – pieno, prie jiems skirtų šventyklėlių padėdavo ir duonos bei čionai sumaltų miltų. Apie tai užsiminta pirmiau cituotame 1690 m. šaltinyje (žr. taip pat Ališauskas 2003: 612).

Miltai – būdinga auka ir romėnų penatams (Guillen 1985: 62). „Eneidoje“ Enėjas aukoja Vestai, berdamas šventuosius miltus į židinį: „Šitaip ištaręs, prie židinio šoka ir, ugnį ipūtęs, / Snaudusią po pelenais, jon beria miltus šventuosius, / Smilkalu Trojos dievus ir žiląją Vestą pagerbdams“ (VE 5 743–745). Beje, esama žinių, kad ir latviai berdavę miltus, taip pat įmesdavę duonos į židinio ugnį kaip auką, o ant krosnies sienų pildavę alaus:

Alaus pila į ugnį tarsi savo dievui. Duonos, [iškeptos iš pačių] sumaltų javų, pirmą kąsnį meta į ugnį, o ne valgo. Taip pat pila alaus ant krosnies sienų prašydami, kad ugnis jiems nepakenktų, arba [pila] į lauką, arba į krosnį (jėzuito Jano Stribinio ataskaita, 1606 m., BRMŠ 3 556, orig. 551).

Lietuviai namų žalčiams aukodavę pirmuosius valgio kąšnius ar gėrimo gurkšnius. Tokio pobūdžio aukas – primicijas buvo įprasta skirti ir namų penatams Senovės Romoje. Ten ši ritualą atlikdavo *pater familias* arba kuris kitas autoritetingas šeimos narys (Guillen 1985: 50, 61)⁴.

Primicijų aukojimas žalčiams paminėtas Vilniaus jėzuitų dienoraštyje 1718 metais:

Demoną ir nekviestą peni: bet kokiose vaišėse pirmąjį kąsnį meta po stalu ar ant stalo, taip pat išpila pirmąjį šaukštą kiekvieno patiekalo ar pirmąjį gurkšnį iš kiekvienos taurės. Atrodo, tas paprotys jiems liko iš pagonybės laikų, kai kadaise senieji lietuviai, garbindami žalčius kaip dievus, manė žalčiuose slypint demonus (BRMŠ 4 120, orig. 115).

Šios ceremonijos būdavo atliekamos per vadinamuosius *Kėlimus stalu*, siejamus su vėlių maitinimu. Tiesa, čia neužsimenama apie Pagirnius, kalbama tiesiog apie žalčius. Tačiau galimas daiktas, kad primicijos atnašautos ir Pagirniams.

Nuo seno buvo įsigalėjusi tradicija, jog į šeimą įsiliejęs naujas asmuo, kad taptų sankcionuotu jos nariu, turėdavęs nusilenkti, paaukoti namų dievams. Jėzuitų yra aprašytas konkretus atsitikimas, kaip kartą atitekėjusiai iš kito kaimo marčiai tekę

⁴ Eneidoje“ Didonė, svečių akivaizdoje tarusi žodį Jupiteriui, Bakchui ir Junonai, atlieka vyno libaciją: „Tarė ir garbei dievų iš taurės nuliejo ant stalo. Auką nuliejus, pati ją palietė lūpų krašteliais“ (VE 1 736–737). Paminėtieji dievai galėjo būti garbinami ir kaip namų bei šeimos narių patronai – penatai (Dubourdieu 1989: 79; Guillen 1985: 63).

paaukoti dievų garbei saują miltų po girnomis dėl to, kad apie girnas apsisukęs žaltys neprileido jos prie girnų:

In Wadocle vico faemina in matrimonium ducta de alia villa, ignorans numina (?) deorum, dum summo mane accessit do Žarn, wąż wkolo żarn okręciwszy się poty jej do żarn nie dopuścił, aż poki mąki garść ex instructione vetustae pod żarna in domagium deastri nie podsypała.

Vadoklių kaime, kai viena moteris, atitekėjusi iš kito kaimo ir nepažindama tų dievų, anksti rytą ėjo <...> prie girnų, apsisukęs apie girnas žaltys tol jos prie girnų neprileido, kol ji, pagal senutės nurodymą, dievų garbei nenupylė saujos miltų po girnomis (E. Ulčinaitės vertimas koreguotas mano – N. L., žr. BRMŠ 4 119, 125⁵).

Tik papylus miltų namų patronui, jai buvo suteikta galimybė disponuoti vienu svarbiausiu namuose darbo įrankiu.

Be minėto iš javų gaunamo produkto, žalčiams galėjo būti paaukojami ir patys javai, beje, tai atliekant labai natūraliai – išbarstant juos tiesiog lauke. Žalčiai cituojamame šaltinyje vaizduojami kaip kultivuojamos žemės prižiūrėtojai, kaip kontroliuotojai, tikrinę, ar žemei (reikėtų manyti, Žemynai) atliekamos būtinos jos garbstymo apeigos:

In alia villa Balte Holonty [?] unus agricola deyvios colere insvetus cum conduxisset agrum ab d[omi]ne deyvīs devoto, ex eo seminato illatae in horreum fruges innumeris plenae serpentinus fuere. Dum causam insoliti portenti quaerit, discit a deiviorum famulo eam causam esse, quod terram, sub quam seminaverint, debito non coluerit munere; qui etiam iussus esse de segete horreo illata modicum per agros spargere. Qvod ubi fecit, serpentes evanuerunt. Ubi enim hi deivi in frusto terrae coluntur, sciendum esse, quod omnes ibi agri vocantur Žiame Meldžiama, id est Terra orabilis.

Kitame kaime *Balte Holonty* vienas žemdirbys, neturintis įpročio garbinti dievus (*deyvios*), išsinuomojo dievus (*deyvīs*) garbinančio žmogaus lauką, apšėjo jį ir parsivežė į klojimą javus, kuriuose buvo daugybė žalčių. Aiškinantis tos keistenybės priežastį, dievų tarnas pasakė, jog taip atsitikę dėl to, kad žemės, kurion sėjo, nepagerbė tinkama dovana. Todėl jam buvo liepta truputį suvežtų į klojimą javų išbarstyti po lauką. Kai jis tai padarė, žalčiai išnyko. Mat reikia žinoti, kad ten, kur dievai garbinami žemėse, visi laukai vadinami „meldžiama žeme“ (*Žiame Meldžiama*) (1725–1726 m., BRMŠ 4 119, 125).

Žalčiai pavadinti *deyvios*, *deyvīs*. Čia, be abejo, turėti omenyje Pagirniai, mat šitame pačiame pranešime prieš cituotą jį tekstą aptarinėti būtent *Deiviey Pagirniey, pagirnios deyvios* (ten pat). Pagirniai pateiktame fragmente visiškai aiškiai siejami su žeme – laikomi vieni iš tų dievų, kurie „garbinami žemėse“. Jie čia išties primena Žemynos, kaip sudievinotos žemės, „pasiuntinius“, reprezentuojančius jos chtoninę viešpatiją (plg. su E. Stellos žalčių ir gyvačių, garbintų sūduvių, apibūdinimu „tarsi dievų tarnų ir pasiuntinių“ – BRMŠ 2 16, 22).

Privalomų ritualų kultivuojamai Žemei ar jos deivei kontrolė priklausiusi ne tik laukuose esantiems žalčiams, bet ir namų globėjui žalčiui. Jėzuitas Jokūbas Lavins-

⁵ E. Ulčinaitė šį tekstą vertė taip: „Vadoklių kaime, kai viena moteris, atitekėjusi iš kito kaimo ir nepažindama tų dievų, anksti rytą ėjo <...> prie židinio, apsisukęs apie židinį žaltys tol jos prie židinio neprileido, kol ji, pagal senutės nurodymą, dievų garbei nenupylė saujos miltų po girnomis“ (BRMŠ 4 125). *Wkolo żarn, do żarn* čia versta „apie židinį“, „prie židinio“. Lenkiškai *żarna* – ‘girma’. Taigi manytume, jog turėtų būti verčiama „apie girnas“, „prie girnų“.

kis, kalbėdamas apie pareigą paaukoti „naujai nuotakai“ namuose, kur įprasta garbinti žemės deivę (*tellure dea*), pažymi: „jeigu ji pati [nuotaka – *N. L.*] deivei nieko nebuvo paaukojusi, ją nuolatos sekiodavęs žaltys“ (1583 m., BRMŠ 2 605–606, 608). Šis namų gyvūnas tarytum vykdamas tarpininko tarp žemės deivės ir „jaunosios nuotakos“ vaidmenį, drauge ir atstovaudamas tai deivei, būdamas jos mitinės srities esybe.

Grūdinės kultūros, iš jų gauti produktai yra tipiška auka Pagirniams. Tačiau jiems atnašautos ir animalistinės aukos – naminiai gyvuliai bei paukščiai. Vyrai ir moterys aukodavę atskirai, be to, ir skirtingus gyvūnus. Pažymima, kad vyrai Pagirniui tam tikrose vietose tris kartus per metus atnašaudavo paršą arba jautį, o moterys aukodavusios gaidžius:

Kitą namų dievą sava kalba vadina Pagirniu (*Pagyrmis*). Jam tam tikrose vietose tris kartus per metus vyrai aukoja paršą arba jautį, o moterys – gaidžius. Tada, kai aukoja vyrai, moterys negali dalyvauti, o kai aukoja moterys, nedalyvauja vyrai (BRMŠ 2 630, orig. 622).

Paršas arba kiaulė ir gaidžiai daugeliu atvejų, kaip liudija istorijos šaltiniai, aukoti lietuvių žemės dievybėms (BRMŠ 2 605, 608, 618, 626, 4 141, 144).

Tad aukojimai Pagirniui ar Pagirniams būdavo tam tikru požiūriu slapti, diferencijuoti lyties atžvilgiu. Turbūt vyrai ir moterys turėdavę skirtingą religinį santykį su šiuo numenu. Žalčiai ir jų kultas namuose, pasak istorijos šaltinių, galėjo būti susijęs su intymiaisiais šeimos reikalais – su šeimos gausinimo poreikiu, tik nėra aišku, ar Pagirniai turėję tam įtakos (BRMŠ 2 71, 109, 270, 299, 3 152, 264).

Įvedamos į namus sužadėtinės ir šeimos motinos aukojimai

Pagirnius buvus ir *di familiares* (kaip ir penatus) atskleidžia kitos šeimos narių religinės akcijos, skirtos namų patronams. Ypatingas komunikavimas su jais būdavęs vyriausios ir jaunosios amžiumi bei statusu šeimos moterų – „šeimos motinos“ ir jaunosios marčios. Tad šis kultas įtraukdavęs skirtingas moteriškosios linijos generacijas šeimoje. Namų gyvatės ryšys su Deive Motina arba su šeimos, giminės vyriausiomis motinomis – archajiškos pasaulėžiūros, grindusios chtoninės religijos fazę, reliktas (ypač tai akivaizdu graikų Mino kultūroje; žr. Nilsson 1941: 267–268). Galimas daiktas, kad toji pasaulėžiūra paliko pėdsakų ir lietuvių mitologinėje tradicijoje.

Atitekėjusios jaunosios moters auka dievui Pagirniui, kaip kad rašoma jėzuitų 1604 m. pranešime, galėjusi būti ir duona arba rankšluostis:

Pagal paprotį sužadėtinė arba nauja žmona namų šeimininke tampa tik tada, kai minėtam dievui [Pagirniui – *N. L.*] paaukoja duonos ir rankšluostį (BRMŠ 2 630, orig. 622).

Tik įsiteikusi namų dievybei tipiškomis jaunamartės dovanomis, simbolizuojančiomis jos pačios veiklą ir namų vertybes, ji galėdavusi gyventi tuose namuose, tikėdamasi namų patrono paramos⁶.

⁶ A. J. Greimas, remdamasis Balio Buračo duomenimis, tokią marčios dovaną Pagirniui interpretuoja kaip „marčios rūgštis“ auką naujų namų dievui Pagirniui (Greimas 1990: 432–433).

Duona – viena dažniausių aukų chtoniniams numenamams ir stichijoms, be Pagirnių, taip pat Žemynai, Žemėpačiui ir tiesiog pačiai žemei (BRMŠ 3 199, 302; BIŽ 172/2707–2709, 2711–2714). Įgėlus gyvatei, lietuvių užkalbėjimuose galėjo būti užkalbama „ant duonos“, tai gali būti aiškinama kaip auka mitologizuotai gyvatei (VLUŠ 10, 12). Tad žemės dievybėms ir chtoninėms mitinėms būtybėms daugeliu atvejų aukoti iš žemės gauti, tik paprastai jau apdoroti produktai – duona, miltai, kai kada – alus, vadinasi, tai, kas pagaminama iš javų, labiausiai vertintos žemės teikiamo derliaus dalies.

Dugnai

Šeimos moterys keistą pagarbą teikusios ir po girnomis esančiam smėliui. Tasai smėlis viename jėzuitų raporte pavadintas – Pagirniai, arba Dugnai (*Pagirnej siue Dugnaj dicti*). Reikia manyti, kad čia kalbama apie tą smėlį po girnomis, kuriame gulėdavę žalčiai. Šioji žemė, kuri būdavo liečiama šventųjų žalčių, galėjo būti laikoma ypatingos kokybės substancija. Jam, tam smėliui, aukodavusios vienos moterys:

In Samogitia falsi dei cultu (Pagirnej siue Dugnaj dicti) sarisque exercrandis abductae sunt octo familiae. Est autem deus hic pauxillum arenae sub mola trusatili in aliquo domus angulo asseruatae, cui solae dumtaxat mulierculae statis temporibus gallinam cum ciborum reliquiis ritu superstitioso offerunt.

Žemaitijoje nuo netikro dievo (vadinamo *Pagirnej* arba *Dugnaj*) garbinimo ir šlykščių apeigų atlikinėjimo buvo atitrauktos aštuonios šeimos. Šitas dievas – tai truputis smėlio, saugomo po girnomis [*sub mola trusatili* E. Ulčinitės išversta „po girnapuse“ – *N. L.*] kokiam nors namo kampe, kuriam tik vienos moterėlės nustatytu laiku su prietaringomis apeigomis aukoja vištą su maisto likučiais (1601 m., BRMŠ 2 621, 629, E. Ulčinitės vertimas koreguotas mano – *N. L.*).

Pagirnių, arba Dugnų, kaip smėlio reikšmė (šalia to, kad Pagirniai reiškė ir žalčius) galėtų būti motyvuojama nebent minėtąja Žemės ir žalčio vaizdinių glaudžia koreliacija, jų tvirta sankaba mitopoetinėje pasaulėžiūroje

Cituotame 1601 m. pranešime toliau sakoma, kad „šeimos motina“ ypač brangindavusi tą su namų dievybe – Pagirniais, arba Dugnais, – siejamą smėlį. Artinantis mirčiai, šitą smėlį ji perduodavusi garbinti jauniausiojo sūnaus žmonai. O jeigu ši nenorėdavusi paimti, liepdavo „dievą įdėti į kapą kartu su ja pačia“ (*deum in eundem secum tumulum iniici iubet*; BRMŠ 2 621, 629). Vadinasi, tasai Pagirnius, arba Dugnus, reprezentuojantis smėlis, šeimos moterų linija perduodamas iš kartos į kartą, buvo ypač aktualus „šeimos motinai“, kaip namų dievų gerbimo tradicijos sergėtojai ir palaikytojai. Pagirnių, arba Dugnų, šventoji relikvija lydėdavusi ją ir į anapusinį pasaulį, ir tai, turint omenyje chtoninę šių mitinių esybių natūrą, laikytina logiškai pateisinamu dalyku. Juk namų žaltys, kaip galima spręsti ir iš įvairaus laikotarpio baltų tikėjimų, turėjęs ryšį su sielomis ir mirusiaisiais, kaip ir pati sudievintoji žemė ar jos deivė (BRMŠ 3 84, 88, 224–227, 322–323; EIMKR 142–143).

O tai, kad žemė, su kuria žalčiai buvę taip intymiai susiję, kaip ir jie patys, reikalaudavusi tam tikro religinio santykio su ja, rodo (be anksčiau aptarto teksto apie „meldžiamą žemę“ ir žalčius) dar ir tokia jėzuitų pastaba:

Kartais žalčių pavidalu jie išlenda iš savo užkampių, bet dažnai gyvena nematomi įsirausę žemėse, lyg kokie žiedai kampuose pasislėpę. Ta žemė paprastai laikoma moliniuose puoduose arba mediniuose induose, arba be indo medinėje aptvaroje. Jei tai žemei ar demonui neatiduodama derama pagarba, jie tikrai žūsta (BRMŠ 4 125, orig. 119).

Žemė, kurioje lindi žalčiai Pagirniai, įsivaizduota esanti visiškai taip pat sakraliai paženklinta, kaip ir su Žemyna siejama Žemė. Neatidavimas žemei, kurioje būna žalčiai, deramos pagarbos reiškė pačio „demono“ žūtį.

Sugrįžtant prie Dugnų, apžvelgtinos ir su šiuo teonimu siejamų bendrinių žodžių reikšmės. *Dugnas* – ‘žemės įdubimo; indo, padargo ar kokio daikto apačia, galas; giluma’. Tiesa, *dugnas* gali reikšti ir ‘tolima apylinkė, atkampus kraštas’: „Nuog ano dugno (Ne mūs dugno) žmogus“ (LKŽe, *dugnas*). Analogiškas reikšmes gali turėti daugiskaitinė forma – *dugnai*: „Kad tu jūrų dugnais nueitum“, „Anuos dugnuos buvo daug lytaus“ (ten pat).

Dievavardis *Dugnai*, nors jo kilmė, be abejonės, sietina su bendriniais žodžiais *dugnas*, *dugnai*, ypač sunkiai komentuojamas. Neatmestina galimybė, kad šio vardo ir juo pavadintos mitinės esybės giluminė prasmė sietina su anapusių pasauliu, į kurį lydi mirusįjį Pagirnių, arba Dugnų, simbolis – smėlis iš po girnų⁷.

Dugnais žmonės buvo taip įtikėję, kad be šio dievo jie, matyt, sunkiai įsivaizdavo savo egzistenciją. Nesvyžiaus kolegijos misionierių pasakojamas vienas atsitikimas (datuojamas 1611 m.), bylojantis, koks stiprus buvo tikėjimas šiuo dievu:

Porro illud in abolenda hac superstitione ad memoriam evenit insigne. In rustica casa, que primese huic expiationi obtulit, mulier quaedam in Nostrorum conspectu omni repente

⁷ Žalčiai Dugnai savo vardo reikšme asocijuojasi su senovės indų *Āhi budhnyā*, gelmine gyvate (Rigvedos himnuose „Visiems dievams“ minima 12 kartų). Beje, *āhi*- etimologiniu požiūriu sietina su gyvate įvardijančiais indoeuropiečių kilmės žodžiais, iš kurių minėtini lietuvių *angis*, lotynų *anguis*. Antrasis vardo dėmuo yra būdvardis, nuo *budhnyā* ‘dugnas’, ‘pagrindas’, ‘atrama’, ‘žemutinė dalis’, ‘šaknis’. Pasak Vladimiro Toporovo, **budhn-* ir **dubhn-* išreiškia panašų idėjų ratą (Топоров 2006: 203–204). *Āhi budhnyā*, gelmių gyvatė, keliamų asociacijų pagrindu galėtų būti pavadinta – dugno arba dugnų gyvate. *Āhi budhnyā* kaip tik susijusi su apačia ir vandenimis, gimusi vandenyse ir tūnanti upių gelmėse (MHM 1 137). Lietuvių būtybė Dugnai, kaip užsimena kai kurie autoriai, taip pat galėjo būti siejama su vandenų – upės dugnu. Józefas Ignacas Kraszewskis pažymi: „Dugnai (*Dugny*; vardas rodo, kad upės dugne gyveno) <...> globojo visus vandenis“ (LM 1 210). Pasak Teodoro Narbuto, Dugnė (*Dugna*) – upinė nimfa (Narbutas 1992: 110). Juo rėmėsis Augustas Schleicheris panašiai komentuoja: „*Dugna* – nimfa (*dūgnas*, pvz., ežero, upės ir pan.)“ (LM 1 223). J. I. Kraszewskio, T. Narbuto ir A. Schleicherio užuominos ir lieka tik užuominomis, tai, be abejo, nelaikytina pakankamai tvirtu pagrindu sieti lietuvių Dugnus su vandenų dugnu, o kartu ir su senovės indų gelmine gyvate. Čia norėta tik pailiustruoti dviejų skirtingo tipo vaizdinių (kad ir laiko bei erdvės požiūriu tolimose tradicijose) ryšį su giluma ir atrama mitiniame universume. Su dugnu, pagrindu makrokosminiame lygmenyje netiesiogiai siejasi ir germanų chtoninė būtybė Jormungandras (*Jörmungandr* senovės šiaurės germanų „galinga pabaisa“). Tai – vienas Midgardo gyvatės, apjuosiančios žemę, vardų, minimas „Senajoje Edoje“ (Völuspa 50). Vardas *Jörmungandr* mitologų siejamas su žodžiu *Jörmungrundr* (sen. anglų *eormengrund*, runų-švedų *iarmunkrunt-*) ‘galingas pagrindas’ (*gewaltiger Grund*). *Jörmungrund* – senas poetiškas žemės (*die Erde*) įvardijimas (Simek 1984: 217; MHM 1 436).

exuta sensu horrendo ad terram casu affligitur, ore hianti, oculis immobiliter defixis. Subito preces a sacerdote nostro et circumstantibus ad Deum fusae. Interea illa humireptans dentibus frendere, manibus obturare aures, visum avertere, quaquaversum tremebundum iactare corpus (argumento erat molestissimas illi accidere preces) non longe post miserabili exitu animam exhalavit infelicem. Fatabantur domestici et vicini Dugnis illis singulariter ipsam fuisse addictam: et quamvis sacerdotem confessionis gratia adire constitisset, aperire tamen eidem suum hoc vulnus noluisse.

Vėliau naikinant šį prietarą nutiko nepaprastas ir atmintinas dalykas. Kaimiečių troboje, kuri pirmoji pasivedė šiam apvalymui, mūsiškių akivaizdoje viena moteris staiga visai be nuovokos parpuolė ant žemės praverta burna ir sustingusiu žvilgsniu. Mūsiškis kunigas ir šalia stovėjusieji pradėjo melstis Dievui. Tuo metu ji, raitydamasi ant žemės, griežė dantimis, rankomis dengė ausis, nugrėžinėjo žvilgsnį, o virpantis kūnas blaškėsi į visas puses (tai buvo įrodymas, kad maldos ją labai slėgė) – netrukus ji apgailėtinai nusigalavo, išleisdama nelaimingą dvasią. Namiškiai ir kaimynai pripažino, kad ji buvo ypačiai prisirišusi prie Dugnų, ir nors buvo nusprendusi nueiti pas kunigą išpažinties, nenorėjusi jam atskleisti šios savo žaizdos (*Annuae litterae Societatis Iesu anni 1611 ad Patres et Fratres eiusdem Societatis, Dilingae s.a.*, p. 663–664, vertė Liudas Jovaiša, cit. iš Ališauskas 2003: 611).

Tame pačiame Nesvyžiaus kolegijos misionierių laiške kalbama ir apie ritualines puotas, skirtas dievui Dugnams (*Dugnos*):

Solemne erat apud agrestes quosdam symposia statis temporibus celebrare, sed vana et superstitionum plenissima. Servabant in obscuriore cellae frumentaria angulo ollam humo plenam tribusque in triangulo vallato asserculis. Ad hanc tempore praestituto convenire rusticana decantare carmina, hilarius sese ad potandum incitare, ollam denique ipsam pane et cervisia impletam tantum non ut Numen geniculando venerai. Hoc obesquii genere Dugnos (ita ollarum id genus appellant) plurimum devinciri posse stolide putabant, ipsorum tutela sarta tecta fore omnia. De his nefandis paganorum deliriis acriter pro concione actum et gravi superstitionosa isthaec rusticas oratione reprehensa: adeoque // Nostrorum suasu quatuor supra viginti variis in locis ollae huiusmodi eversae.

Kaimiečiai nustatytu metu buvo pratę kelti tuščias ir prietarų pilnas puotas. Tamsesniam kamaram kampe laikydavo žemės pilną puodą trimis pagaliukais aptvertame trikampyje. Buvo pratę rinktis prie jo nustatytu metu, dainuoti kaimietiškas dainas, linksmai raginti vieni kitus gerti, galiausiai patį puodą, pripildytą duonos ir alaus, garbstyti beveik kaip dievybę – priklaupinėdami. Jie paikai manė, kad tokia pagarba Dugnai (taip vadina šios rūšies puodus) gali būti palenkta, ir kad jų globos dėka visa bus apsaugota. Per pamokslą pasmerkti šie neleistini pagonių kliedesiai ir rūsčia kalba tas prietaringas prasčiokiškumas supeiktas; mūsiškiams įtikinėjant įvairiose vietose išpilti dvidešimt keturi tokie puodai“ (ten pat).

Dugnais čia vadinami puodai su žeme, kurie, pripildyti duonos ir alaus, būdavo garbstomi kaip dievybės. Šiaip jau puodai kažin ar begalėjo būti garbinami – fetišizmo čia neižvelgčiau. Tikėtina, kad tuose puoduose būdavo laikomi žalčiai (kaip kad būdavę aptartu atveju Kuršo pasienyje). Kaimiečių „puotas“ atpasakojęs liudininkas tų puoduose į žemės sulindusių žalčių galėjo ir nepastebėti. Tad veikiausiai čia garbinti ne patys puodai, o jų turinys, tai yra žemė su joje iširususiais žalčiais. Trimis pagaliukais aptvertas puodas su žeme stovėdavęs kaip tik „kamaros kampe“, ten paprastai tūnodavę ir žalčiai Pagirniai. Be to, Dugnus reiškiantis, kaip čia buvo pažymėta, puodo medinis aptvaras primena analogiškus Pagirnių larariumų (pagaliais atitvertos vietos) po girnomis įrenginius (žr. BRMŠ 2 622 630).

Į puodus su žeme Dugnams dedamos aukos – duona bei alus – asocijuojasi su šių produktų atnašavimais žalčiams. Duonos aukojimas Pagirniams čia jau ne kartą buvo konstatuotas (ten pat; Ališauskas 2003: 612). BRM šaltiniuose esama kai kurių užuominų ir apie alaus nuliejimą naminiam žalčiui:

Prieš kelerius metus buvo dar nemažai žmonių, kurie savo namuose slapta laikė gyvates [turėtų būti verčiama – žalčius, *Schlangen* – *N. L.*], neleido jų niekam skriausti ir buvo tvirtai įsitikinę, kad jos atnešančios namams nepaprastą laimę ir pasisekimą. Aš pats dar pažinojau vieną kitą žmogų, turėjusį namuose tam tikrą vietą, kur nupildavo truputį alaus, pieno ir numesdavo gabalėlį bet kokio verdamo maisto; tai, kaip jie sakė, esanti auka Žemei <...> (Christianas Kelchas, BRMŠ 3 715, orig. 714).

Alus, pienas ir kitoks maistas, nuliejamas ar padedamas namuose, kuriuose būta žalčių, į tam tikrą vietą, tikinčiųjų požiūriu, aiškinta kaip auka Žemei. Matyt, aukojimas žalčiams galėjo reikšti aukojimą mitinei Žemės stichijai, prisodrintai numinozinių galių, kurioms priklausiusios ir mitinės reptilijos.

Taigi išryškėja kelios tarp savęs susijusios Dugnų reikšmės:

Dugnai, arba Pagirniai, tai – truputis smėlio (kitais variantais, žemės), saugomo namo kampe po girnėmis, kuriam moteris nustatytu laiku aukoja vištą su maisto likučiais (BRMŠ 2 621, 629).

Dugnai – tai žemės pilnas puodas, aptvertas trikampių pagaliukais, pripildytas duonos ir alaus, garbdomas kaip dievybė (*Annuae litterae Societatis lesu anni 1611...*, p. 663–664, cit. iš Ališauskas 2003: 611).

Galiausiai pateiktinas ir Jono Lasickio Dugnus aiškinantis teiginys: *Dugnai dea, praeest farinae subactae* ‘deivė Dugnai (*Dugnai*) prižiūri supiltus miltus’ (BRMŠ 2 582, 595).

J. Lasickio nusakoma Dugnų dievybės lytis, šiuo atveju moteriška, ir funkcija – supiltų miltų priežiūra. Matyt, tai ir buvusi dievybės – Dugnų, o podraug šiai dievybei tapačių Pagirnių, kurių, kaip namų žalčių, buveinės ir altoriai buvę po girnėmis, svarbiausia priedermė. Iš Dugnų, garbdomų prie žemės pilnų puodų, tikėtasi dar ir namų apsaugos („jų [*Dugnų* – *N. L.*] globos dėka visa bus apsaugota“; 1611 m. laiškas). Vadinasi, Dugnai pasižymėjo tipiška namų globėjo funkcija.

Be J. Lasickio, moterišką Dugnų lytį yra nurodęs ir T. Narbutas, kritiškai vertinęs Lasickio aiškinimą ir teigdamas, kad Dugnė (*Dugna*) – upinė nimfa (Narbutas 1992: 110). T. Narbutu rėmėsis A. Schleicheris taip pat pažymėjo šią būtybę esant moteriškosios giminės: „*Dugna* – nimfa“ (LM 1 223). Tačiau šie visi pastebėjimai, iš kurių galėtume spręsti apie Dugnų lytį, yra pernelyg striuki, nepateikiantys jokio pagrindimo, todėl nėra aišku, ar istoriografų nuomonės atspindi realybę – tikrąją šios dievybės vaizdinį valstiečio sąmonėje.

Sugrįžtant prie klausimo apie Pagirnių ir Dugnų identiškumą, reikėtų sutikti su tuo, kad Dugnai buvo tik kita tų pačių Pagirnių, lietuvių penatų, nominacija. Pagirnius su Dugnais leistų tapatinti ne tik minėtoji pastaba BRM šaltiniuose, kad tai esą du vienos dievybės vardai (BRMŠ 2 621, 629), bet ir panašus jiems skirtas kultas: Dugnų, kaip ir Pagirnių, buveinė galėjusi būti puode, kuris stovėdavęs kameros kampe; ir Dugnams, ir Pagirniams būdavo aukojama duona; tiek Dugnai, tiek Pa-

girniai siejosi su malamais ar sumaltais miltais (Pagirnių ryšį su miltais rodantis ne tik pats dievavardis, bet ir aukojimas jiems miltų; BRMŠ 4 119–125). Pripažindami šių dievybių identišumą, galėtume kelti prielaidą, jog ir Dugnai (kaip kad ir Pagirniai) buvo susiję su namų žalčio kultu.

Išvados

Pagirniai ir Dugnai – chtoninės prigimties dievybės, globojusios tam tikrą namų sritį. Namų dievų vaidmenį baltų tradicijoje paprastai atlikdavo chtoniniai numenai, kuriems, be dirbamų laukų, buvo artimas ir žemdirbio namų pasaulis su visu įprastu turtu, kurio didžiąją dalį sudarė iš žemės gautos derliaus atsargos ir gyvuliai. Tad Pagirniai ir Dugnai apibrėžtini ir kaip chtoniniai, o drauge – ir kaip namų dievai.

Interpretatio romana principu Pagirniai, jėzuitų pastebėjimu, atitinka *di penates*, maisto atsargų, podėlio sergėtojus. Pagirniai rezidavo kamarose arba svirnuose (nelygu kur būdavo malami grūdai), po rankinėmis girnomis aptvare ar puode. Panaši ir Dugnų lokalizacija – taip pat kamaroje, kampe stovėjusiame puode arba tiesiog po girnomis („truputis smėlio“). Girnomis malamų ar tiesiog kamaroje / svirne laikomų miltų sauga buvo pagrindinė Pagirnių ir Dugnų funkcija.

Pagirniai ir Dugnai buvo ir šeimos dievai, kaip kad ir romėnų penatai (*di familiares*). Tai rodo šeimos motinos ir jaunamartės, taip pat atskirai vyrų ir moterų palaikytas religinis ryšys su šiomis dievybėmis.

Pagirniai ir Dugnai buvo implikuoti į specifinę chtoninių dievybių ir chtoninių vaizdinių sistemą. Jų kultas buvo glaudžiai susijęs su Žemynos kultu. Pagirnių kaip telūrinių numenų prigimtį atspindi ne tik jų funkcionavimo plotmė, bet ir zoomorfinė – „gyvatiška“ jų forma. Duomenys apie Pagirnių epifaniją žalčių pavidalu papildo turimas ne tokias jau menkas žinias apie baltų kraštuose gyvavusį namų žalčio kultą. Taigi Pagirniai ir Dugnai – chtoninio mitinio universumo, užėmusio reikšmingą vietą religingo žemdirbio pasaulėvaizdyje, vienas komponentų.

ŠALTINIAI

- BIŽ – Jonas Balys. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai, kn.: *Lietuvių tautosakos lobynas*, X, Silver Spring, Md., 1986.
- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, Vilnius, 1996, t. 2: *XVI amžius*, Vilnius, 2001, t. 3: *XVII amžius*, Vilnius, 2003, t. 4: *XVIII amžius*, Vilnius, 2005.
- EIMKR – Jurgis Elisonas. Mūsų krašto ropliai (*reptilia*) lietuvių folkloro šviesoje, kn.: *Mūsų tautosaka*, t. 3, Kaunas, 1932.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1941–2002, prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt>>
- LM – *Lietuvių mitologija*, parengė Norbertas Vėlius, t. 1, Vilnius, 1995.
- VE – Vergilijus. *Eneida*, vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius, 1967.
- VLUŠ – *Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai*. Elektroninis sąvadas, sudarė ir parengė Daiva Vaitkevičienė, CD-ROM, Vilnius, 2005.
- MHM – *Мифы народов мира*, т. 1–2, гл. ред. С. А. Токарев, Москва, 1980, 1982.

LITERATŪRA

- Ališauskas Vytautas 2003. Apie nemokslinį žalčio ir gyvatės skirtumą, *Naujasis židinys–Aidai*, Nr. 11-12, p. 607–615.
- Balsys Rimantas 2006. *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*, Klaipėda.
- Dubourdieu Annie 1989. *Les origenes et le développement du culte des pénètes à Rome*, Rome.
- Farnell Lewis Richard 1970. *Greek Hero and Ideas of Immortality*, Oxford.
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beieškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.
- Guillen Jose 1985. *Vrbs Roma: Vida y costumbres de los romanos*, t. 3, Salamanca.
- Narbutas Teodoras 1992. *Lietuvių tautos istorija*, t. 1, Vilnius.
- Nilsson Martin P. 1941. *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 1, München.
- Nilsson Martin P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion*, Lund.
- Simek Rudolf 1984. *Lexikon der germanischen Mythologie*, Stuttgart.
- Wissowa Georg 1902. *Religion und Kultus der Römer*, München.
- Топоров В. Н. 2006. *Исследования по этимологии и семантике*, т. 2: *Индоевропейские языки и индоевропеистика*, кн. 1, Москва.

PAGIRNIAI – GUARDIANS OF THE GRANARY

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Summary

The Lithuanians have since long ago needed special gods – protectors of the household. The household-related functions in the Baltic tradition were usually allotted to the chthonic deities, which, besides caring for the farmland, were rather close to the farmer's home in general, including all its usual stuff, the main part of which consisted of the harvest and livestock. The numena of this kind comprise also the Lithuanian *Pagirniai* ('the ones [living] under quern'), or *Dugnai* ('bottoms'). This article aims at revealing the nature of these deities, their functions and peculiarities of their cult, as well as their role and place in the Lithuanian mythological tradition.

The majority of data regarding *Pagirniai* and *Dugnai*, which were identified with them, has been supplied by the Jesuits carrying on their mission in Lithuania from the second half of the 16th century until the 18th century and observing strange phenomena, difficult to believe in the general European context of the time.

The worship of *Pagirniai* is related to the cult of the household grass-snake. The name *Pagirnys* (sg.), or more frequently *Pagirniai* (pl.), was attributed to the domesticated grass-snakes, kept at home for religious purposes.

Pagirniai and *Dugnai* should be regarded as chthonic deities, protectors of a certain sphere of the household. According to the principle of *Interpretatio romana*, the *Pagirniai*, as noted by Jesuits, corresponded with *di penates*, i.e. guardians of the food supplies, stored in the larder. The *Pagirniai* used to reside in boxrooms or granaries (depending on the place where the grain was milled), under the quern, in an enclosure or a pot. *Dugnai* were similarly located as dwelling in the granary, in the pot standing at the corner or simply under the quern ("a handful of sand"). The chief function of both *Pagirniai* and *Dugnai* was protection of the grain to be milled and the flour usually stored in the larder or in the granary.

Pagirniai and *Dugnai* were also the family deities, just as the Roman *penates* (*di familiares*). This is also supported by the fact that the mother of the family and the daughter-in-law addressed these beings separately, the religious connections of the male and female family members with them were also tended for separately.

Thus *Pagirniai* and *Dugnai* were included into the specific system of chthonic deities and chthonic images. Their cult was closely related to the worship of Žemyna. The nature of *Pagirniai* as tellurian numena is reflected not only in the level of their functioning, but also by their zoomorphic (“snake-like”) form. The data regarding the epiphany of *Pagirniai* in the form of grass-snakes supplements the already comparatively sufficient information of the cult of the grass-snakes as the household beings practiced by the Baltic peoples. Therefore *Pagirniai* and *Dugnai* might be considered as a component of the chthonic mythic universe, forming quite a significant part in the worldview of a religious farmer.

Gauta 2008-02-18